

Sovyet Kaynaklarının Ötesi: Alman Diplomatik Raporlarında
Kazakistan'da Büyük Kıtık (1930-1933) Analizi*

Beyond Soviet Sources: Analysis of the Great Famine in Kazakhstan
(1930-1933) in German Diplomatic Reports

Emre Teğın**

Öz

1931'den 1933'e kadar Sovyetler Birliği'nin neredeyse her bölgesini etkisi altına alan ve Kazakistan'da da yıkıma yol açan Büyük Kıtık uzun yıllardır Sovyet arşiv belgeleri üzerinden hem Türk literatüründe hem de batı literatüründe araştırılmaktadır. Güncel çalışmalar Sovyetler Birliği içerisinden bilgi alabilmenin oldukça zor olduğu yılları kapsayan kıtlık sürecinde Alman diplomatik raporlarının da farklı bakış açıları belirlemede, kıtlığın çok yönlü doğasını aydınlatmada ve trajedinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasında katkıda bulunabilecek incelikli içgörüler ve söylemler içerdiğini göstermektedir. Ancak Büyük Kıtık çalışmalarının başında olduğu gibi Alman

* Bu çalışma TÜBİTAK 2219 Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında Osteuropa-Institut FU Berlin'de gerçekleştirilmiştir. / This study was conducted at the Osteuropa-Institut, Freie Universität Berlin, within the scope of the TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) 2219 Postdoctoral Research Fellowship Program.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assist. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Humanities and Social Sciences Department of History, Çanakkale/TÜRKİYE, <https://ror.org/05rsv8p09> emretegin@comu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5341-8337>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

raporlamalarının kullanımı da Ukrayna ve çevresine odaklanmıştır. Bu bakımdan Kazakistan içerisindeki kıtlık yıllarına ilişkin Alman arşivlerinin ortaya çıkarılması ve Sovyet dışı kaynakların ötesine geçilerek Alman perspektifinin incelenmesi, dönemin raporlamalarında muhaceretteki millî aydınların da fikir dünyasını etkilemiş olan içgörülerini analiz etmede fayda sağlayacaktır. Bu çalışmada özellikle Alman kaynaklarının Sovyet arşiv belgeleri ve güncel çalışmalarla ne ölçüde örtüştüğü ya da çeliştiği, Kazak halkının trajedisinin nasıl algılandığı mercek altına alınmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan'da Büyük Kıtlık sürecinin tarihsel olarak yeniden değerlendirilmesine ve seçenekli bir kaynak kullanımının geliştirilmesine katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Büyük Kıtlık, Türkistan, Weimar Cumhuriyeti, Nazi Almanyası.

Abstract

The Great Famine, which affected almost every region of the Soviet Union from 1931 to 1933 and caused devastation in Kazakhstan, has been studied through Soviet archival documents for many years. Recent studies show that German reports during the famine, which spanned the years when it was very difficult to obtain information from within the Soviet Union, contained nuanced insights and discourses that could contribute to identifying different perspectives, illuminating the multifaceted nature of the famine, and contributing to a more comprehensive understanding of the tragedy. However, as at the beginning of the Great Famine studies, the use of German reporting is focussed on Ukraine and its surroundings. In this respect, the discovery of German archives from within Kazakhstan on the famine years goes beyond the Soviet narrative to examine the German perspective, analysing the insights in the reporting of the period that also influenced the world of ideas of the national intellectuals in emigration. In this study, the extent to which German sources overlap or contradict Soviet archival documents and contemporary studies, and how the tragedy of the Kazakh people is perceived are scrutinised. In this context, it is aimed to contribute to the historical re-evaluation of the Great Famine in Kazakhstan and the development of an alternative narrative.

Keywords: Kazakhstan, Great Famine, Turkestan, Weimar Republic, Nazi Germany.

Giriş

Tarihin en trajik hadiselerinden birini ifade eden Büyük Kıtık süreci, 1930-1933 yılları arasında Stalin'in *Yukarıdan Devrim*¹ ilkesi kapsamında Lenin dönemi *NEP*² ve Yerelleşme/*Körenizatsiya* politikalarının ürünü olarak gördüğü kapitalist ve milliyetçi öğeleri yok etmek amacıyla yürürlüğe koyduğu kolektifleştirme politikalarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapitalist dünyayı yakalamak ve hatta geçmek hedefiyle ortaya konulan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1928-1933) ile birlikte tarım temelli hızlı sanayileşme planı kısa vadede altyapı yetersizlikleri, iklimsel, sosyal, ekonomik ve idari birçok etkenle birlikte 1930 başlarında felaketin fitilini ateşlemiş, 1932 yılına gelindiğinde ise plan tamamıyla çökerek Büyük Kıtık hâlini almıştır. Kalkınma planının temelini oluşturan tarımsal üretimin birincil ve ikincil alanları ilan edilen Ukrayna, Aşağı Volga, Kuzey Kafkasya, Kazakistan ve Batı Sibirya bölgelerinde kıtlık, göç ve salgın hastalıklarla birlikte isyanlar ve pasif direniş hareketleri neticesinde milyonlarca insan yaşamını yitirmiştir. Araştırmacıların Büyük Kıtık sürecinin etkilediği coğrafi alan ve yol açtığı ölümlerin sayısına ilişkin farklı görüşleri mevcuttur. Davies ve Wheatcroft'un *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-33* çalışmasında 5-5,5 milyon insanın yaşamını yitirdiği ileri sürülürken Büyük Terör ve Büyük Kıtık çalışmalarının en önemli öncülerinden sayılan Robert Conquest'e göre bu sayı 8-10 milyona ulaşabilmektedir. Birçok araştırmacı çok daha farklı sayılar ifade etmektedir ancak genel sınırların 5 milyon ile 12 milyon arasında değiştiğini belirtmek gerekmektedir ki bu fark oldukça büyük bir insan kitlesini ifade etmektedir. Bu durum elbette çeşitli nedenlere bağlanabilir. Ölüm sayılarının öncül çalışmalarda doğum-ölüm hızları hesaba katılmadan incelenmesi, kıtlıktan göç yoluyla kaçan insanların doğrudan ölüm hanesine yazılması ve güvenilir verileri ifade eden, ki tartışmalıdır, Sovyet nüfus sayımlarının 1926 ve 1939 yıllarını kapsamaması dolayısıyla Büyük Terör tutuklama ve infazlarının da kıtlıkta yaşamını yitirenlerle karıştırılması bu nedenlerden bazılarıdır³.

Büyük Kıtık araştırmaları Soğuk Savaş etkisi ile başlarda Ukrayna üzerine odaklanmış ve nedenleri üzerinde bilimsel verilerden uzak, Stalin liderliği ve kişiliği özelinde yoğunlaşan suçlamalarla sürdürülmüştür. Ancak hem batı literatüründe hem de Türk literatüründe kıtlık sürecinin boyutları, nedenleri ve sonuçları Kazakistan

1 Революция сверху – Revolyutsiya sverhu

2 новая экономическая политика - Novaya Ekonomičeskaya Politika.

3 Detaylı bilgi için bk. Emre Teğın, *SSCB'de Büyük Terör ve Türk Dünyasına Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2023.

özelinde yoğun bir biçimde ele alınmaktadır. Kıtılığın Kazakistan'da yarattığı tahribat üzerine genel söylemler göz ardı edildiğinde en kapsamlı ve farklı bakış açısı sunan çalışma Dana Dalrymple'ye aittir⁴. Çalışma ilk olarak coğrafi ve konargöçer yaşam biçimi açısından benzeyen Kırgızistan, Türkmenistan ve Moğolistan'da değil de kıtlığın neden Kazakistan'da bu denli bir yıkıma yol açtığını sorgulayarak bölgenin I. Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde tarım-üretim alanı ilan edildiğini ve kulaksızlaştırmanın en sert uygulandığı yer olduğu tespitlerini ortaya koymuştur. Soğuk Savaş propagandasının sertleştiği dönemlerde Dalrymple'in tespitleri arka plana itilmiş, Conquest'in kıtlığın SSCB'de milliyetçi unsurları bastırmak için ortaya konulan bir soykırım programı olduğu ön plana çıkarılmıştır⁵. Buna rağmen Conquest çalışmasında kalkınma planının tarımsal üretime bağlı endüstrileşme safhasında kötü hasat alınması sorununa ilk defa değinmesiyle hayli önemlidir. Graziosi⁶ ise Conquest'e en yakın nedenleri sıralarken köylülük ve otorite çatışmasının kıtlık üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Benzer görüşler farklı biçimlerde Pianciola⁷ 'Büyük Köylü Savaşı' olarak adlandırdığı kıtlık sürecinde köylü sınıfının proleterleştirilme çabası olarak, Wheatcroft ve Davies de yine Büyük Kıtlık sürecini kalkınma planının işleyişi üzerinden nedenleri ve sonuçlarıyla ele almıştır⁸. Kazakistan özelinde ise araştırmacıların çoğu Sovyet ya da Kazak arşivlerinde kendi araştırmasını yürütmediyse kıtlığın yol açtığı ölümlerle ilgili Maksudov⁹'un makalesi referans noktalarından biri kabul edilmekte ya da referans aldıkları çalışmaların sıfır noktasını bu çalışma oluşturmaktadır. Çalışmasında Maksudov, 1926-1937 ve 1937-1939 yıllarını diğer Sovyet cumhuriyetleri ile karşılaştırarak ve tablollaştırarak Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde 1,2-1,3'ü etnik Kazak olarak 1,5 milyonluk nüfusunun eridiğini tespit etmiştir. Bu nedenle Büyük Kıtlık sürecinde Kazakistan'da 1,5 milyon insanın yaşamını yitirdiği söylemi sıkça dile getirilmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bu sayı 1926'dan 1939 yılları

4 Dana G. Dalrymple, "The Soviet Famine of 1932-34", *Soviet Studies*, Vol. 15/No. 3, 1964.

5 Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and The Terror-Famine*, Oxford University Press, 1986.

6 Andrea Graziosi, "Stalinism, Collectivization and the Great Famine", *Ukrainian Studies (Holodomor Series)*, 2009.

7 Niccolo Pianciola, "The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1933", *Harvard Ukrainian Studies*, 1997.

8 R. W. Davies, S. G. Wheatcroft, "Stalin and the Soviet Famine of 1932-1933: A Reply to Ellman", *Europe-Asia Studies*, Vol. 58/No. 4, 2006, s. 625-633.

9 Sergey Maksudov, "Migratsii v SSSR v 1926-1939 Godax", *Cahier du Monde Russe*, 1999, s. 763-796.

arasındaki nüfus erimesinin tamamını ifade etmektedir. Bu sayı Büyük Kıtık ve Büyük Terör süreçlerinin tüm kayıplarını içerirken kıtlık nedeniyle topraklarını terk eden büyük kitleleri de 'ölüm' kriterinin içerisine almaktadır. Özellikle ko-nargöçer kitlelerin zorla kolektifleştirme sürecinde kadim göç yollarını kullanarak Çin sınırına ve Özbekistan üzerinden Kuzey Afganistan'a gerçekleştirdiği kaçak geçişler hakkında araştırmacıların elinde kesin veriler bulunmamaktadır. Yine de kıtlık sonrası sınır ötesinden 400.000 (bazılarına göre 700.000) Kazak'ın SSCB sınırlarına yeniden giriş yaparak şehirlere akın etmesi bu geçişlerin ne denli yaygın olduğunu gözler önüne sermektedir. Robert Kindler¹⁰'ın OGPU raporlarından aktardığı üzere 280.000 hanenin, yaklaşık 1,2 milyon insan, göç hâlinde olduğunu ifade etmesi ve bunlardan yalnızca 400.000-700.000'inin geri döndüğü göz önüne alındığında 1,5 milyon Kazak'ın doğrudan kıtlık nedeniyle yaşamını yitirdiğini belirtmek pek de doğru görünmemektedir. Ancak sınırlar açısından bakıldığında kıtlığın kesin sonuçlarından biri Kazakistan SSC'de nüfusun %44'ünün gerek ölüm nedeniyle gerekse göç nedeniyle erimesidir.

Sovyetler Birliği'nin Demir Perdesi arkasında Sovyet Arşiv Belgelerine erişimin olmadığı uzun bir süreci ifade eden Sovyet dışı belgelerinin kullanılması Büyük Kıtık araştırmaları açısından uzun bir geleneğe ve kendisine has bir türe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Carynnyk'in öncülüğünde, SSCB'nin kalkınma planı çerçevesinde tarım politikalarını yakından takip ederek hem sahadan hem de kolhoz müdürleriyle yapılan görüşmeleri içermesi bakımından oldukça önemli olan İngiliz Belgeleri¹¹, Zlepko'nun Almanya Federal Dışişleri Bakanlığı¹² arşivlerinden gün yüzüne çıkardığı Alman¹³ ve Büyük Kıtık çalışmalarının önemli isimlerinden Graziosi'nin İtalyan diplomatik raporlamalarını¹⁴ araştırmacılara ulaştırdıkları

- 10 Robert Kindler, *Stalin's Nomads: Power & Famine in Kazakhstan*, University of Pittsburgh Press, 2018.
- 11 Batı literatüründe Ukrayna özelinde sıkça başvurulan bu çalışma içerisinde özellikle Kazakistan'ın kuzey bölgelerindeki kolhozlar hakkında da önemli bilgiler içerirse de Türk literatüründe çok fazla kullanılmamıştır. Bk. *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933*, ed. Marco Carynnyk, L. Y. Luciuk, B. S. Kordan, The Limestone Press, New York 1988.
- 12 *Auswärtiges Amt*
- 13 D. Zlepko, *Der Ukrainische Hunger-Holocaust*, H. Wild, 1988.
- 14 Andrea Graziosi, *Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso settentrionale nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932-33*, Einaudi, Torino 1991. Çalışmanın Fransızca çevirisi için ayrıca bk. A. Graziosi, "Lettres de Kharkov: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932-1934", *Cahiers du Monde Russe*, çev. Dominique Nègre, 30 (1-2), 1989, s. 5-106.

çalışmalar SSCB yıkılmadan hemen önce bu geleneğin ulaştığı önemli noktanın göstergesidir. Her ne kadar SSCB'nin dağılması sonrasında Sovyet arşivlerinin araştırmacılara açılmasıyla doğrudan ya da birincil olarak görülen belgelere yoğun bir şekilde yönelmiş olsa da Polonya, Romanya ve Vatikan diplomatik raporlarının yayınlanmasına devam edilmiş ve Büyük Kıtık çalışmalarına katkı verilmeye devam edilmiştir¹⁵. Diplomatik raporlamaların önemine istinaden yapılan en güncel çalışma Harvard Üniversitesi'nde Andrea Graziosi danışmanlığında Paolo Fonzi tarafından tamamlanan *German Perception of the Great Famine in Ukraine and Northern Caucasus (1932-33)* projesidir¹⁶. Fonzi proje kapsamında yayımladığı makalelerinde Büyük Kıtık sürecinin nedenlerinin ve sonuçlarının Alman diplomatik raporlamalarındaki analizlerini detaylı bir şekilde aktarmıştır¹⁷. Bu nedenle Sovyet dışı belgeler kıtlık çalışmaları açısından süregelen kıymetini aynı şekilde korumakta ve birçoğu da gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Ancak her ne kadar bahsedilen çalışma ve projeler kilit öneme sahipse de Büyük Kıtık çalışmalarının başlarında olduğu gibi bu projelerin de odak noktasını Ukrayna ve çevresi oluşturmaktadır. Hâlbuki özellikle Novosibirsk'ten yapılan raporlamalar Ukrayna'dan daha büyük bir yıkıma uğrayan Kazakistan hakkında birincil veriler ve kaynaklar sunmaktadır. Bu bakımdan Alman diplomatik raporlamalarını içeren arşiv belgelerinin bu çalışma ile ele alınması, Kazakistan özelinde daha önce kullanılmayan bir arşiv ve belge yekûnunu gün yüzüne çıkarırken kıtlık sürecine dair Alman bakış açısı ve analizlerini araştırmacılara sunacaktır. Bu sayede

- 15 Bk. Paolo Fonzi, "Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It", *Ukraina Moderna*, Vol.30-31, 2021, s. 193; Jan Jacek Bruski, *Holodomor 1932-1933: Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wyciađu*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (PISM), Varşova 2008; A. D. MacVay-L. Luciuk, *the Holy See and the Holodomor: Documents from the Vatican Secret Archives on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine*, The Kashtan Press, Toronto 2011; A. Basciani, "From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930-1933", *Holodomor Studies*, No. 3, 2011, s. 1-27.
- 16 Fonzi'den önce de benzer çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi Polonya doğumlu Ukraynalı tarihçi Orest Subtelny'e aittir. Alman temsilciliklerinden çok doğrudan diplomatlar ve raporlar üzerinden bir anlatı sunmaya çalışmıştır. Çalışma için bk. Orest Subtelny, "German Diplomatic Report on the Famine of 1933", *Famine-genocide in Ukraine, 1932-1933: Western Archives, Testimonies and New Research*, ed. W. W. Isajiw, Toronto 2003, s. 13-25.
- 17 Fonzi'nin çalışmaları için bk. Paolo Fonzi, "Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It", *Ukraina Moderna*, Vol. 30-31, 2021, s. 192-215; Paolo Fonzi, "No German Must Starve", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 38/No.1-2, 2021, s. 13-44; Paolo Fonzi, "Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources", *Nationalities Papers*, 2019, s. 1-16.

araştırmacılar Büyük Kıtık sürecinin tarafı olmayan bir perspektife ulaşırken resmî kanallara seçenek oluşturan ve doğrudan sahadan elde edilen bilgileri de içerdiği için diğer kaynak kullanım türlerine seçenekler ekleyerek kıtık anlatısını zenginleştirecek yenilikleri irdeleyebilecek ve Kazakistan özelinde Büyük Kıtık fenomeninin nedenleri ve sonuçlarına dair yeni bir arşiv kaynağı sağlayacaktır.

SSCB'deki Alman Diplomatik Temsilciliklerinin Tarihsel Arka Planı ve Diplomatik Raporların Büyük Kıtık Araştırmaları Açısından Önemi

I. Dünya Savaşı'ndan Büyük Kıtık sürecine kadar Almanya-Rusya ilişkileri hem pragmatizm hem de ideolojik çatışmalarla biçimlenen karmaşık bir yapı oluşturmuştur. Savaş yıllarının sonunda Rusya İmparatorluğu Şubat ve Ekim Devrimleri ile sarsılmış, 1918 yılında Almanya ile imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Sovyet Rusya Polonya, Baltık ülkeleri ve Ukrayna'dan vazgeçmek zorunda kalırken Almanya doğu cephesindeki yükünü hafifletmiş ve bu anlaşma ikili ilişkiler için yeni bir dönem başlamıştır. II. Wilhelm'in tahttan feragat etmesiyle Weimar Cumhuriyeti (1918-1933) olarak yeniden yapılanan Almanya, Versay Antlaşması'nın ağır yüklerinden kurtulmak ve uluslararası izolasyondan çıkmak için yeni arayışlara girmiş; bu durum yeni dönemin tetikleyici unsurunu oluşturmuştur. Bu bakımdan benzer şekilde batı tarafından dışlanan, Almanya Komünist Partisi içerisinde sağlam bağlantıları olan ve Bolşevik Devrimi'ne benzer bir atılımı Alman Sosyal Demokratlarından bekleyen Sovyet Rejimi, Weimar Cumhuriyeti ile cazip ekonomik ve askerî iş birliği fırsatını kaçırmamıştır¹⁸. Bu bağlamda imzalanan Rapallo Antlaşması ile iki ülke I. Dünya Savaşı'ndan kaynaklı her türlü tazminat taleplerinden vazgeçme, diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması, karşılıklı öğrenci, teknisyen ve nitelikli çalışma grupları değişim programlarıyla uzun soluklu ve karşılıklı faydaya dayanan bir süreci başlatmıştır¹⁹. Rapallo Antlaşması her ne kadar ikili ilişkiler düzeyinde küçük atılımlar gibi görünse de askerî açıdan Versay Antlaşması'nın sınırlandırmalarının aşılaraq Weimar

18 Weimar-Sovyet ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bk. R. H. Haigh, *German-Soviet Relations in the Weimar Era: Friendship from Necessity*, Barnes & Nobles, New Jersey 1985; Kurt Rosenbaum, *Community Of Fate: German-Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, Syracuse University, Baltimore 1965. Bu bakımdan en kapsamlı çalışma içerisinde Büyük Kıtık dönemi ve sonrasında Büyük Terör dönemlerini de kapsadığı için Carr'a ait çalışmadır. Bk. E. H. Carr, *German-Soviet Relations Between the Two World Wars, 1919-1939*, Johns Hopkins University Press, 2001.

19 Stephanie C. Salzman, *Great Britain, Germany and the Soviet Union*, Cambridge University Press, 2023, s. 108-118.

Cumhuriyeti'nin askerî kapasitesini yeniden kazanabilmesi, Sovyetler Birliği'nin ise askerî modernizasyonunun sağlanması gibi büyük ölçekli çıktılar doğurarak Polonya'nın iki ülke tarafından paylaşılarak işgal edilmesiyle sonuçlanan olaylar silsilesinde önemli bir parça olmuştur²⁰.

Rapallo'nun sunduğu karşılıklı faydaya rağmen Bolşeviklerin Weimar Cumhuriyeti'nden beklediği sosyalist devrim hamlesinin gecikmesi, Stalin'in enternasyonalist politikaları çerçevesinde Almanya Komünist Partisi'nin iç işlerine müdahil olması ve Weimar Cumhuriyeti'nin batı demokrasileriyle ilişkilerini yeniden güçlendirmesi, antlaşmanın ideolojik nedenlerle çatırdamasına yol açmıştır. İdeolojik ayrışma, ekonomik, askerî ve teknolojik iş birliğinin derinleşmesini engellemiş; 1929'daki Büyük Buhran'ın Almanya ekonomisinde yarattığı çöküş ve Sovyetler Birliği'nin 1928'de ilan ettiği I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı kapitalist dünyadan izole bir şekilde uygulamaya çalışması, iki ülke arasındaki ticaret ve iş birliğini zayıflatmıştır²¹. 1933'te Adolf Hitler'in iktidarı ele geçirmesiyle Weimar-Sovyet iyi ilişkilerinin sonuna gelinmiş, Nazi Almanyası'nın tesisleriyle iki ülke arasındaki ideolojik ayrışma artık karşıtlık düzeyine ulaşmış ve ortak yürütölen programlar sona erdirilmiştir. Ancak askerî, teknolojik ve ekonomik ortaklıklar sonlandırıldı da, araştırmacıların diplomatik raporlardan aktardığı üzere, Rapallo kapsamında Sovyetler Birliği'nde tesis edilen Alman temsilcilikleri faaliyetlerini 1933 sonrasında da sürdürmüş; Rapallo'nun yarattığı olumlu ilişkileri sürdürebilen diplomatların ve temsilcilerin büyük kısmı aynı vizyonla çalışmalarına devam etmiştir²². Bu bakımdan bakıldığında Rapallo sürecinin tesis ettiği diplomatik düzeydeki ilişkilerin devam ettirilmesi Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı da daha anlaşılabilir kılmaktadır.

Büyük Kıtık araştırmalarında Sovyet dışı kaynakların kullanılması açısından Alman diplomatik raporlarının önemi, iki temel nedene dayanmaktadır. İlk neden, Rapallo'nun yarattığı ılımlı iklim sayesinde Sovyetler Birliği ile geniş kapsamlı ilk ilişkilerin Weimar Cumhuriyeti tarafından kurulmuş olmasıdır. Bu ilişkiler çerçevesinde Odesa, Harkiv, Kiev, Leningrad, Tiflis, Moskova ve Novosibirsk'te Alman diplomatik temsilciliklerinin açılabilmesi mümkün olmuştur. Diğer ülkelere kıyasla bu durum, Almanya'nın, merkez şehirler dışında diplomatik temsilciliği

20 Stephanie C. Salzman, *age.*, s. 138.

21 Walter Laqueur, *Russia & Germany: A Century of Conflict*, Routledge, London&New York 2017, s. 243.

22 Paolo Fonzi, "No German Must Starve", s. 16-17.

bulunmayan bölgelerden bilgi alabilmesini sağlamış ve bu temsilciliklerin konumları göz önüne alındığında, Büyük Kıtık sürecinden en çok etkilenen Ukrayna, Kuzey Kafkasya ve Kazakistan açısından önemli bir bilgi avantajı kazanmasına sebep olmuştur. İkinci neden, bilgi alma süreçlerinde kilit rol oynayan ve Çariçe II. Katerina döneminden beri Rus İmparatorluğu'nun modernleşme unsurlarından olan *etnik Almanlar* ya da *Alman kolonistler*²³. Bolşevik Devrimi sonrasında ortaya çıkan İç Savaş Dönemi ekonomik darboğazından çıkmak adına stratejik ekonomik geri çekilme olarak uygulanmaya başlayan NEP sonucu tarımsal üretim artmış ve bazı köylüler bu ekonomik geri çekilme sırasında küçük de olsa sermaye elde edebilmiştir. 1928 sonrasında uygulamaya konulan Beş Yıllık Kalkınma Planı ise NEP'in izlerini tamamen silerek kolektifleştirmeyi sağlama adına NEP'in kapitalist ürünü olduğu ileri sürülen köylülerin 'kulak' olarak adlandırılması ve bu grubu hem köylerden hem de üretim aşamalarından çıkarmak için bir dizi baskı politikalarından etnik Almanlar da doğrudan etkilenmiştir. Büyük Kıtık sürecine zemin hazırlayan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı ve Stalin'in kolektifleştirme ve kulaksızlaştırma politikalarına maruz kalan etnik Almanların şikâyetleri, talepleri ve diplomatik temsilciliklere aktardıkları bilgiler bu politikaların uygulanış biçimleriyle ilgili pratiği bize ulaştırırken, merkezler dışında taşra ve ücra köşelerdeki kıtlık anlatısından da haberdar olunabilmesini sağlamıştır.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Büyük Kıtık ile ilgili bilgi toplayabilmesi nasıl Alman-Sovyet iyi ilişkileri sayesinde mümkün olabilmişse, bu bilgilerin haberleştirilmesi ve yayılması süreci de ikili ilişkiler çerçevesinde şekillenmiştir. Rapallo gereğince Alman dış politikasının temelini Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler oluştururken, ikili ilişkiler açısından Hitler ve Stalin iktidarlarında da ılımlı ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır²⁴. Dolayısıyla, Almanya açısından özellikle Rusya'da faaliyet gösteren

23 *Auslandsdeutsche, Volksdeutsche. Volga Almanları* olarak da anılan bu grup, Alman siyasi birliği sağlanmadan önceki zamanların dinî çekişmeleri, siyasi ve ekonomik kaos ortamında kendisi de bir Alman olan Çariçe II. Katerina'dan aldıkları kültürel özerklik ve serbest tarım arazisi vaatleri karşılığında Volga bölgesine yerleşmiştir. İçlerinde yüksek vasıflı çiftçi, tüccar, mühendis ve asker de barındıran bu grup Rus İmparatorluğu'nun modernleşmesinde de kilit rol oynamıştır. Volga Almanları hakkında Türk literatüründeki en kapsamlı çalışma Mehmet Önder Duran'ın *Türkistan Sınırında Volga Almanları* çalışmasıdır. Duran çalışmasında Volga Almanlarının portresini 1763'ten Stalin'in Büyük Sürgün (1941) yıllarına dek hem Almanca hem de Rusça birincil kaynakları karşılaştırmalı olarak analiz ederek araştırmacılara sunmaktadır. Bk. Mehmet Önder Duran, *Türkistan Sınırında Volga Almanları*, Timaş Akademi, İstanbul 2023. Ayrıca bk. Michael M. Miller, *Researching the Germans from Russia: Annotated Bibliography of the Germans from Russia Heritage Collection*, North Dakota Inst., Fargo 1987.

24 Aleksandr M. Nekrich, *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations, 1922-1941*, çev. Gregory

temsilciler, Rapallo politikasını canlı tutma olasılığını göz önünde bulundurarak kıtlık ile ilgili haberlerin yayılmasında oldukça dikkatli davranmışlardır çünkü resmî olarak Bolşevikler, Sovyetler Birliği içerisinde bir kıtlık olduğunu hiçbir zaman kamuya açık bir şekilde kabul etmemiştir; bu nedenle bilginin yayılması açısından toplumsal ve politik taraflar olarak ikili bir tavır takınıldığını söylemek mümkündür. Bu tavır, Büyük Kıtlık'tan etkilenen coğrafyanın ve insan sayısının büyüklüğü göz önüne alındığında, Alman sosyal demokratları ve komünistlerinin de idealize ettiği yeni Sovyet Rejimini yıpratmamak ve öteki tarafta da Sovyetler Birliği'ni düşmanlaştıran Nazi Partisi'ne zayıflayan bir rejim imajı çizmemek amacıyla aktarılan bilgilerin sınırlı tutulmasına ya da yalnızca belirli kurumlarla paylaşarak dikkatle sürdürülmesine yol açmıştır. Kıtlık ile ilgili belgelerin kopyaları Evanjelik Kilisesi²⁵ gibi kurumlara yollanarak kamuyu bilgilendirmek ya da galeyana getirmek dışında etnik Almanlara insani yardım toplanmasını amaçlayan haller için kullanılmıştır.

Alman Dışişleri'nin yürütmeye çalıştığı ılımlı sürecin seyri 1933 itibarıyla değişmeye başlamıştır. Başka haber kaynaklarının devreye girmesi ve *NSDAP*²⁶ politikalarının, bir başka deyişle Nazi Almanya'sının tesisinin, Rapallo'ya üstün gelmesiyle rüzgâr tamamen tersine dönmüştür. Fonzi'nin aktardığına göre, bir zamanlar iyi ilişkileri bozmamak adına Alman Dışişleri tarafından yumuşatılan, muhbir isimlerini gölgeleyen ve hatta bilgilerin dağıtılmasını engelleyen tutumlar²⁷ yerini hızlı bir biçimde karşıt propagandaya bırakmıştır. Gareth Jones²⁸ gibi gazetecilerin Sovyetler

L. Freeze, Columbia University Press, New York 1997, s. 63.

25 Mehmet Önder Duran, "Türkistan Tarihi Araştırmalarında Kilise Arşivleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları ve Günümüzdeki Durumu*, ed. Orhan Doğan-Hikmet Demirci, Selenge Yay., İstanbul 2023, s. 271-286.

26 *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei/Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi*

27 Fonzi, "Trial of Strength against the Restive Peasantry", s. 201; "Andor Hencke ve Fritz von Twardowski arasındaki mektuplaşmalar", PA AA R27438.

28 Gareth Richard Vaughan Jones (1905-1935) genç yaşına rağmen beş dilde akıcı şekilde konuşabilen, Lloyd George tarafından henüz gazeteciliğe başlamadan önce Dışişleri danışmanı olarak çalıştırılan, Almanya, Sovyetler Birliği ve Amerika'da kapsamlı ziyaretler ve saha araştırmaları, temaslar ve röportajlar gerçekleştiren, Frankfurt'a giden bir uçakta Hitler ile birlikte seyahat eden ilk batılı gazeteci olarak dönemin sessiz ancak kilit taşı figürlerindedir. Ukrayna ve Kazakistan'daki kıtlık ile ilgili batıdaki ilk gazete haberini yaptıktan sonra Narodny Komissariat vnutrennih del (NKVD) tarafından kara listeye alınmış ve 1935 yılında Mançurya'da 'şüpheli' bir biçimde öldürülmüştür. Jones'un 1933 yılına ait günlükleri Lubomyr Y. Luciuk editörlüğünde 2015 yılında Holodomor serisinin bir parçası olarak "*Tell Them We are Starving: The 1933 Soviet Diaries of Gareth Jones*" adıyla Kashtan Press tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Jones'un yeğeni tarafından da biyografisi oluşturulmuştur. Biyografinin düzenlenmiş ve film hâline de getirilen (2019 yapımı

Birliği'nde yaşanan kıtlıkla ilgili yaptığı çarpıcı haberler²⁹, Alman Dışışlerinin dışındaki haber alma kanallarının varlığını ortaya koymuş ve farklı algıların oluşmasına neden olmuştur. Jones'un Ukrayna özelinde ortaya attığı kıtlık iddialarının üzerine atlayan Hitler'in önde gelen ideologlarından Alfred Rosenberg'in de aralarında bulunduğu parti liderleri Sovyetler Birliği'ne karşı yeni stratejiler geliştirmek ve kıtlığa maruz kalan etnik Almanlara yardım etmek için kampanyaları düzenlemeye başlamıştır. Bu yardımlar Brüder in Not (İhtiyacı Olan Kardeşler) aracılığıyla 1932 yılı baharında NSDAP kuruluşları, hayırsever etnik Alman dernekleri ve Evanjelist Kilisesi'nin ortak faaliyetleriyle SSCB içerisindeki Almanlara yardım toplama ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nin çıkardığı tüm zorluklara rağmen, kıtlık kabul edilmediği için, temel gıda ihtiyaçları, çavdar unu ve Deutsche Bank üzerinden güvence altına alınmış nakit ve muhtelif yardımlar ulaştırılmaya çalışılmıştır³⁰. Dolayısıyla kıtlıkla ilgili haber alma biçiminin tek elden çıkarak Jones ve batılı gazeteciler eliyle yayılması, dış politika bağlamında inisiyatifini değiştirerek Sovyetler Birliği'nin kırılganlığından faydalanma düşüncesine evrilmiştir. Böyle bakıldığında kıtlık ile ilgili diplomatik raporların Bolşeviklerin uzun süre iktidarda olacaklarını ve iyi ilişkiler kurulması gerektiğini öne süren Alman Dışışleri temsilcileri tarafından neden daha ılımlı bir hale getirildiği anlaşılabilir görünmektedir. Bunun yanında Nazi Almanyası ile birlikte değişen dış politika ve Rosenberg'in Ukrayna'yı Sovyetler Birliği'nden ayırma hatta işgal etme planlarını açıkça dile getirmesi sonrası raporların dili ya da kamuoyuna sunulum şekli farklılaşarak milliyet eksenini ve coğrafi dağılımdan uzaklaşarak bir kıyım aracı olarak kıtlığın kullanımı söylemi ağırlık kazanmıştır³¹.

Weimar Cumhuriyeti ve Nazi Almanyası Diplomatik Raporlarında Büyük Kıtık Analizi

Alman diplomatik raporlarında Büyük Kıtık ile ilgili ilk gözlemler genel itibarıyla Sovyetler Birliği'nin kolektifleştirme sürecinde yaşanan sorunlara odaklanmakla

---

Mr. Jones) son hâli için bk. Margaret Siriol Colley, *More than a Grain of Truth*, Nigel Linsan Colley, Margaret Colley, Newark, Nottinghamshire 2005.

29 "Famine Rules Russia", *The Evening Standard*, 31 Mart 1933, s.7.

30 "Dritte Aufzeichnung betreffend Hungersnot unter den Deutschstämmigen in der Sowjetunion und die deutsche Hilfsaktion", PA AA R 83854; ayrıca bk. *Brüder in Not: Dokumente des Massentodes und der Verfolgung deutscher Glaubens- und Volksgenossen im Reich des Bolschewismus*, Evangelischer Preßverband für Deutschland, Berlin 1933; *Brüder in Not! Dokumente der Hungersnot unter den deutschen Volksgenossen in Rußland*, Der. Adolf Ehrt, Reichsausschuß, Zentralverband 1933.

31 Fonzi, "Trial of Strength against the Restive Peasantry", s. 202.

birlikte zaman içerisinde sırasıyla gözlem, analiz ve propaganda söylemlerine evrilen bir yapı göstermektedir. Weimar Cumhuriyeti ve 1933'e değın sürdürülen iyi ilişkilerle gözlem ve analiz yoğunluğunu oluştururken 1933 sonrası Nazi Almanyası'nın etkisi analiz ve propagandanın iç içe geçtiğı bir yapı sunmaktadır. Bu raporların en yaygın kullanılanı ve belki de en meşhuru Moskova'daki Alman Büyükelçiliğı'nde Tarım Ataşesi ve Kırsal Gözlemci olarak görev yapan Otto Schiller'e ait olanlardır³². Bu raporlar Rapallo'nun önemli savunucusu ve etnik Almanlar için toplanan yardımların öncüsü olan Moskova Büyükelçisi Herbert von Dirksen³³ (1928-1933) ve halefi Rudolf Nadolny³⁴ (1933-1934) himayesinde Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'da Harkov, Kiev ve Odesa başta olmak üzere kıtlıktan etkilenen birçok bölgeye yapılan on bin kilometre mesafeden uzun seyahatler sonucu oluşturulan oldukça önemli raporlamalardır³⁵.

Kıtlık, Schiller'in tespitlerine göre, tarımsal üretim açısından en verimli bölgelerde beklenmedik bir şiddetle başlamış ve kısa sürede diğır bölgelere yayılmıştır. Ukrayna'nın güneyinde kolektifleştirilmenin çok daha az olduğı ve en çok direniş gösteren bölgelerde, ki daha verimli bölgeler, kuzeyde Rus nüfusun daha fazla olduğı ve kolektif çiftliklerin yoğun olduğı alanlardan daha fazla etkilendiğı gözlemlenmiştir. Schiller, kıtlığın temel sebeplerini, Sovyet yönetiminin acımasız ve plansız bir şekilde uyguladığı tahıl alımı politikaları ve kolektifleştirme sürecinin yarattığı yapısal karmaşa olarak tanımlar. Raporlarında kıtlıkla ilgili sorumluluğun yerel yöneticilerin hatalarından mı yoksa merkezi yönetimin emirlerinden mi kaynaklandığını tartışan Schiller, bu durumun Bolşevik Merkezi Komitesi'nin tahıl alım

32 PA AA R94408; Schiller'in "Die Lage im Nordkaukasus/Kuzey Kafkasya'daki Durum" ve "Krisis sozialistischer Landwirtschaft in der Sowjetunion/Sovyetler Birliğinde Sosyalist Tarımın Krizi" yazıları (Kasım-Ağustos 1933) için bk. 180-1/227. Otto Schiller, "The Northern Caucasus in the Spring of 1933", *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933*, ed. Marco Carynnyk&others, The Limestone Press, New York 1988, s. 258-269.

33 180-1/203; "Dirksen'in 1932'de Odessa, Kırım ve Transkafkasya Gezisine İlişkin Rapor", 180-1/353 (A-40); R 105998.

34 31 Ağustos 1933 tarihinde Moskova'ya atanmıştır. Atanma belgesi için bk. PA AA NL 204/32. Adına "Hitler'e karşı çıkan diplomat (Ein Botschafter wağı Hitler zu widersprechen: Rudolf Nadolny)" ve "Kızıl Çarların Büyükelçisi (Botschafter bei den roten Zaren; Die deutschen Missionschefs in Moskau 1918-1941)" gibi anıldığı hatıratlar yazılmıştır. Bk. NL 204/107. Nadolny'nin de katıldığı bilgi toplama gezisi için bk. "Büyükelçi Nadolny'nin SSCB'nin güney kısmına (Kharkov, Kiev, Odessa, Sevastopol, Batum, Tiflis, Rostov) bilgi toplama gezisi", 180-1/341.

35 Schiller'in katettiğı mesafe ise yaklaşık 4200 kilometrelik bir mesafeyi kapsamaktadır. Günümüzde Belarus'ta olan Gomel şehrinden Ukrayna'ya Çernigiv'e giriş yapan Schiller, Ukrayna kırsalında uzunca bir süre gözlemler yaptıktan sonra Donbass'a kadar inmiş, Harkov, Kursk, Oryol ve Tula istikametinden Moskova'ya dönüş yapmıştır. Bk. R 94408.

kotaları ve uygulamalarıyla ilintili olduğunu ve dolayısıyla kıtlığın merkezi planlama süreçlerindeki hesapsızlıktan kaynaklandığını ima etmektedir. Schiller kıtlığın en kötü etkilerinin görüldüğü bölgelerde ölüm oranlarının %20 ile %50 arasında değiştiğini belirtirken, kıtlık sırasında 10 milyon insan öldüğü yönündeki iddiaları abartılı bulduğunu ifade etmiş, bunun yerine Kiev, Çernigiv ve Vinnitsya gibi bölgelerdeki toplam 12 milyon nüfusun 2,5 milyonunun hayatını kaybetmiş olabileceğini ileri sürmüştür³⁶. Kıtlığın yönetimi konusundaki eleştirilerinde Schiller, Bolşevik rejimin krizi hafifletmek yerine pasaport zorunluluğu ve yer değiştirme yasağı gibi uygulamalarla halkın hareketliliğini kısıtladığını, buna karşılık kıtlığın beklenmedik büyüklüğü ve hızı karşısında Sovyet yönetiminin etkili bir çözüm geliştiremediğini eklemiştir. Kolektif çiftliklerin de kişiye ait ekili çiftlikler kadar kıtlıktan ciddi şekilde etkilendiğini, hatta bazı bölgelerde bu çiftliklerin diğerlerinden daha ağır koşullara maruz kaldığını ifade etmektedir³⁷. Schiller'e göre, Bolşevik rejimi başarısızlıklarını kabul etmekten kaçınmış ve kolektif çiftliklerin yol açtığı faciayı sessiz kalarak izlemiştir. Bu bağlamda kıtlığın kötü hasat, yönetilemeyen tarım politikaları ve gıda tedarik zincirine bağlı çok katmanlı nedenlerini güncel çalışmalara yakın bir biçimde açıklayan Schiller, ilk raporlarında ileri sürdüğü tarımsal anlamda Bolşeviklerin getirdiği "yenilikleri" köylülerin sindiremediği yönündeki analizlerini 1933 yılı sonrasında değiştirmiştir. Bu değişim onun kıtlık analizini Nazi Almanyası'nın yeni politikalarıyla birlikte milliyetçi köylüleri diz çöktürmek için kullandığı görüşünün savunucusu olarak Sovyet karşıtı propaganda temellendirmesinde etkin bir kişi yapmıştır.

Kolektifleştirmenin ana merkezlerinden Ukrayna ve Kuzey Kafkasya açısından önemli merkezler olan Harkiv ve Kiev'den gelen raporlar da benzer tondadır. Jeopolitik konumu, Bolşevikler açısından önemi ve Sovyet karşıtı cephe açısından Sovyetler Birliği'nin aşıl topuğu olarak görülen Ukrayna'ya başkentlik yapmış Harkiv ve Kiev şehirlerinden gelen raporların önemini artırmaktadır. Politik karmaşaya yakınlığı ve kıtlığın sona erdiği 1934 ve 1935 yıllarında yazılmış olmaları nedeniyle

36 "15 Ocak 1934", 180-1/351.

37 "Lage der Landwirtschaft in der RSFSR, im Leningrader Gebiet, Moskauer Gebiet, in den sonstigen Gebieten der RSFSR, in Weißrussland, Transkaukasien, Zentralasien und Kasakstan (RSFSR, Leningrad Bölgesi, Moskova Bölgesi, RSFSR'nin diğer bölgeleri, Belarus, Transkafkasya, Orta Asya ve Kazakistan'da tarımın durumu)", 19 Eylül 1933, 180-2/674.

Harkiv Konsolosu Karl Walther³⁸ ve Kiev Konsolosu Andor Hencke³⁹ raporlarında kıtlığın nedenleri, siyasi ve toplumsal yansımaları ve neden olduğu bölgesel dönüşüm hakkında mühim analizler sunmaktadır. Walther raporunda öncelikle tarımsal açıdan bu denli zengin ve verimli bir bölgenin kıtlıkla yüzleşebilmesinin şaşkınlığını yaşamaktadır⁴⁰. Kolektif çiftliklerin bazı başarılar elde ettiğini kabul etmekle birlikte, bu başarıların çok büyük fedakarlıklar pahasına gerçekleştiğini ifade etmektedir. Kıtlığın doğal bir felaket olmadığı, ancak Sovyetler Birliği'nin tarım politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığına dikkat çeken Walther, bu durumun tahıl alımlarındaki plansızlık ve yerel idarelerdeki yönetim hatalarından kaynaklandığını belirtirken kıtlığın Bolşevikler tarafından kendi politikalarını uygulamak ve halk üzerindeki kontrolü artırmak için bir araç olarak kullandığı kanısındadır⁴¹. Walther'in raporu Rapallo süreci ve Nazi Almanyası diplomatik raporları arasındaki farka önemli bir örnek teşkil etmekten başka Soğuk Savaş yıllarının sunî kıtlık söyleminin de temellerini atmıştır. Hencke'nin farklı yaklaşımları da bu görüşleri destekleyen ileri analizler gerçekleştirmiştir.

Andor Hencke, Walther'in çoğu görüşüne katılmakla birlikte kıtlığın yalnızca ekonomik bir kriz değil, aynı zamanda Sovyet rejiminin toplumsal dinamikleri manipüle etmesi için bir fırsat sunduğunu belirtmektedir. 15 Ocak 1934 tarihli raporunda Bolşevik yönetiminin kıtlıkla birlikte artan tepkileri kontrol etmek adına günah keçisi olarak, o bölgede, Yahudi nüfusunu ayrımcılıkla suçlayarak etnik şovenizmi ve ulusalcılığı kışkırttığını öne sürmüştür. Bu nedenle doğrudan Moskova'dan atanan Bolşevik liderleri aracılığıyla 'ulusal hareketleri' bastırma

38 "Jahres- und Halbjahresberichte des Deutschen Generalkonsulats in Charkow über die politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse der UdSSR (Kharkov'daki Alman Başkonsolosluğunun SSCB'deki siyasi ve ekonomik koşullara ilişkin yıllık ve altı aylık raporları)", Haziran 1930-Haziran 1937, 180-1/348; "Politische Berichte des Generalkonsulats in Charkow (Harkov Konsolosluğunun Siyasi Raporları)", Şubat 1931-Temmuz 1934, 180-1/79; R 84285.

39 Kiev Alman Konsolosluğunun raporlar için bk. "Jahres- und Halbjahresberichte des Deutschen Konsulats in Kiew über die politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse der UdSSR (Kiev'deki Alman Konsolosluğunun SSCB'deki siyasi ve ekonomik koşullara ilişkin yıllık ve altı aylık raporları)", Aralık 1930- Ocak 1935, 180-1/351.

40 "11 Aralık 1933", Kiev, 351.

41 Niccolo Pianciola bu durumu şöyle özetlemektedir: "Bu katliam, emir-komuta zinciri ve çevresel güç üzerinde tam kontrole sahip bir totaliter devlet tarafından planlanmadı, aksine kaotik bir sanayileşme planına tutunan bir hükümetin bölgelerdeki zayıf kontrolü dolayısıyla mümkün hale geldi. Kazakistan özelinde büyük ölçekli ölümler, politika yapıcılarının başarmaya çalıştıkları bir hedef değil, bölge üzerinde politik ve ekonomik kontrol elde etme hedefine ulaşabildikleri sürece ödemeye hazır oldukları bir bedeldi". Bk. Niccolo Pianciola, "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 25/No. 3-4 (Fall 2001), s. 246.

girişiminde bulunulduğunu ifade etmiştir. Hencke'ye göre, kıtlık nedeniyle halk arasında oluşan nefret o kadar büyüktür ki, kıtlık bölgelerinde dolaşan Bolşevikler evlerine dönerken saldırıya uğramama korkusuyla yanlarında silah taşımak zorunda kalmıştır. Walther, Sovyet yönetiminin Ukrayna'daki durumu yalnızca ekonomik bir mesele olarak değil, aynı zamanda stratejik bir tehdit olarak gördüğünü belirtmiştir. Ukrayna'nın verimli topraklarının ve büyük insan gücünün Sovyet Birliği'nin tahıl tedarikindeki merkezi rolüne dikkat çeken Walther, bölgeye Alman müdahalesinin potansiyel bir olasılık olarak ortaya çıkmasının katı önlemler alınmasında etkili olduğunu öne sürmektedir. Bu bakımdan her ne kadar oluş biçimi bakımından Büyük Kıtık süreci iç ekonomik politikaların bir sonucu gibi görünse de ekonomik çıktılarından beklentinin uluslararası sanayileşme düzeyi olması ve yüksek politika açısından bir güç mücadelesi aracına dönüşmesi bu katı önlemleri kıtlığa maruz kalan halklar açısından sertleştirmiştir⁴². Hencke ve Walther'in paralel görüş ve analizlerine göre, Ukrayna'nın başkentinin Harkiv'den Kiev'e taşınmasının yalnızca sembolik bir adım değil, aynı zamanda bölgesel politikaların yeniden şekillendirilmesine yönelik bir girişimdir. Walther, Moskova'nın Harkiv'i Ukrayna sınırlarından çıkararak merkezi sınırlara ekleme planının, Ukrayna'nın ekonomik ve siyasi yapısına doğrudan müdahale anlamına geldiği ve Harkiv'in ağır sanayi merkezi olması nedeniyle Sovyetler Birliği'nin bu bölgeyi daha sıkı bir şekilde kontrol etmek istediğini işaret ettiğini vurgulamıştır. Gerçekten de Kazakistan başkentinin, hem Kazakistan'ın verimli kuzey toprakları ve lojistik anlamda çok kritik bir konumda bulunan Orenburg'tan taşınması ve Sovyetler Birliği'nin merkezi sınırları içerisine dâhil edilmesi örneği de bu durumu destekler niteliktedir.

Alman raporlarının ve haber alma biçiminin yalnızca kendi diplomatları, mühendisleri ve etnik Almanlarla sınırlı olmadığı da görülmektedir. Otto Schiller'in gerçekleştirdiği yolculuklar haricinde örneğin daha sonra Berlin'de İtalyan Büyükelçiliği görevini üstlenecek olan Bernordo Attolico'nun Kuzey Kafkasya'da kıtlık dolayısıyla başlayan yamyamlık hadiseleri tespit edildiğini Riga'daki Alman Konsolosluluğu'na ilettiği görülmektedir. Moskova'daki diplomatların "sakıncalı" gördükleri bilgileri kendi ülkelerinin dış işlerine yollamak yerine başka ülkelerdeki konsolosluklara yazılı bilgi olarak geçtikleri rastlanılan bir yöntem olarak örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır⁴³. Bunun yanında Odesa'daki temsilcilik aracılığıyla çeşitli Sovyet Fabrikalarında çalışan Alman mühendisler de bireysel şikâyetleri arasında kıtlık

42 10 Temmuz 1935, Harkiv, 348.

43 Bk. BArch R 58/3493.

ile ilgili ‘sivil’ gözlemlerini aktarmayı 1938’e kadar sürdürmüştür⁴⁴. Bu bağlamda bakıldığında kıtlık ile ilgili Alman raporları akademik⁴⁵, resmî ve sivil haber alma çeşitleriyle oldukça geniş ve tutarlı bir yapı ortaya koymaktadır. Her ne kadar raporlamalar, Rapallo ilımlılığı ve 1935 sonrasında doğrudan Nazi propagandasının bir parçası hâline gelmiş olsa da kıtlığı en geniş ölçekte ve gerçekleşirken gözlemleri içermesi ve Soğuk Savaş sonrası etkilerden muaf olması açısından süreci çok katmanlı bir biçimde ele alan ilk yaklaşımdır. Sonuç olarak Dirksen tarafından Moskova’da yıllık raporlamalara kaydedildiği hâliyle kıtlık süreci; hastalıklara bağlı parazitlerin yayılması, olumsuz iklim koşulları, makineleşmenin başarısızlığı⁴⁶, merkezi idare ve kalifiye personel eksikliği, zayıf ulaşım ve tedarik ağları, sınıf olarak devlet-köylü çatışması, bürokrasi ve Sovyetler Birliği’nin Mançurya’nın işgali için stok oluşturmaya gibi birçok etmene bağlı olarak açıklanması gereken çok katmanlı ve karmaşık bir fenomendir⁴⁷.

Alman Diplomatik Raporlarında Kazakistan’da Büyük Kıtlık Sürecinin Analizi

Sovyetler Birliği’nin 1930’larda uyguladığı tarım ve sanayileşme politikaları her ne kadar ana merkezini oluşturmamış olsa da Ukrayna’daki kötü hasat ve bu politikaların sonucunda doldurulamayan tahıl alım kotası yükünün Kazakistan

44 180-1/349. Bunun yanında Sovyetler Birliği’ne benzer şekilde NSDAP’nin de sanayileşme hamlesinin önemli kolunu oluşturan *IG Farben* adlı kimya şirketinin de tarım politikaları ve dış ülkelerdeki hammadde kaynakları açısından raporları istenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri’nin SSCB’yi dengelemek için Nazi Almanyası sanayileşmesini fonladığı suçlamalarının odak noktasında olan şirketin değerlendirmelerinde Fonzi’nin aktarımına göre, henüz kıtlık ortaya çıkmamışken 1930’da uygulanan tarım politikalarının kötü hasada yol açacağına dair bilgilendirme yapıldığı notu düşünülmektedir. Fonzi, “Trial of Strength against the Restive Peasantry”, s. 202; PA AA R29276.

45 Akademik açıdan Otto Auhagen’in 1932 *Yazında Sovyetler Birliği’ndeki Ekonomik Durum* başlıklı Osteuropa’da yayımlanan makalesi kıtlıkla ilgili yapılmış batı literatüründeki ilk akademik çalışmadır. Auhagen analizlerinde 1932 yazında karşı karşıya kalınan ekonomik zorlukları ve kıtlık krizini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Hızlı kolektifleştirme politikalarının ve merkezi planlama hatalarının kıtlık krizini derinleştirdiğini, sanayileşme açısından elde edilen sınırlı başarıların (Kömür, Ham demir, petrol ve elektrik üretim verileri üzerinden bir değerlendirme) tarımdaki çöküşün yarattığı etkileri hafifletmekte yetersiz kaldığını ifade etmiş, Bolşeviklerin ekonomi politikalarının yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyal çöküşü hızlandıran bir yapı ortaya koyduğunu ileri sürmüştür. Detaylı bilgi için bk. Otto Auhagen, “Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932”, *Osteuropa*, Vol. 7/No. 11, Ağustos 1932, s. 644-655.

46 Sovyetler Birliği’nin sanayileşme hamlesi ile köylerden şehirlere ‘işçi’ olarak yoğun iş gücü nüfusunun yerine geçebilecek tarımsal makineleşmenin zamanında yapılamaması kastedilmektedir.

47 Herbert von Dirksen’in yıllık raporları için bk. 180-1/349-353-674; R 105998.

ve Sibirya bölgelerine kaydırılması, Kazakistan'da kolektifleştirmenin ve zorla yerleşikleştirmenin trajik sonuçlarını en sert biçimde ortaya koymuştur. Ukrayna'da köylü savaşı olarak kendini gösteren SSCB'nin sanayileşme politikaları, Kazakistan özelinde konargöçer yaşam biçimine karşı bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Sedentarizatsiya (Zorla Yerleşikleştirme) politikası, araştırmacılar tarafından kıtlığın nedenleri arasında sıklıkla vurgulanmaktadır. SSCB'nin kalkınma planı, Kazakistan'da kolektifleştirme ve sedentarizasyon süreçlerini eş zamanlı olarak uygulamaya çalışmıştır. Kazakistan, kolektifleştirmenin ana merkezi olmamasına rağmen, SSCB'nin tüm bölgeleri arasında en yüksek kolektifleştirme oranlarına ulaşan yerlerden biri hâline gelmiştir. SBKP yetkilileri, "Tam Kolektifleştirme Temelinde Sedentarizasyon" ilkesi doğrultusunda yaklaşık dört kişilik 430.000 haneyi kolektif çiftliklere entegre etmeyi planlamışlardır. Bu hedefe ulaşıldığı takdirde, 1933 yılı itibarıyla ekili alanın 470.000 hektardan 2.700.000 hektara, hane gelirinin ise 238 rubleden 740 rubleye çıkarılması öngörülmüştür. Böylesine büyük çaplı bir projenin tamamlanabilmesi için önemli miktarda kaynağın ayrılması gerekmiştir. Parti Merkez Komitesi projeye 364.036.400 rublelik bir bütçe planlamasına rağmen, yalnızca 96 milyon rublelik bir aktarım yapılabilmektedir. Aradaki farkın ise kolhoz ve sovhozlardan karşılanması planlanmıştır. Sonuç olarak proje; plansızlık, yüksek maliyet, kaynak eksikliği, yetersiz konaklama ve su ile yiyecek tedarik bölgelerine uzak yerleşim yerlerinin seçilmesi gibi nedenlerle büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Zorla yerleşikliğe geçen hane sayısı en fazla 77.000'e ulaşmıştır. Ancak, zorla yerleşikleştirme sürecinin aksine kolektifleştirme oranı, 1931'de %37'den %58'e, 1 Haziran 1932 itibarıyla ise %73'e çıkararak SSCB'deki en yüksek oranı göstermiştir. Politbüro'ya göre, 1931 yılında 200.000 hane yerleşik hayata geçirilmiş ve ekili-dikili alan %50 oranında artırılmıştır. Sedentarizasyon projesi kapsamında yalnızca 77.000 hane yerleşikliğe geçirilmiş olsa da Politbüro'nun 200.000 olarak bildirdiği verinin propaganda amaçlı olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, kolektifleştirilen bölgelerin teknik anlamda yerleşikleştirildiği düşüncesinin yönetimde hâkim olduğu görülmektedir⁴⁸.

Tarımsal üretim ve bozkırın özgün niteliği konargöçer hayvancılığı merkezîyetçi bir yapıya dönüştürmeyi hedefleyen Sovyetler Birliği, Büyük Kıtık neticesinde Kazakistan'ın geleneksel ekonomisini bozmakla kalmamış, sosyal yapı ve demografik özelliklerini de derinden sarsmıştır. Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'da

48 Emre Teğın, Kazakistan'da 1930-32 Büyük Kıtığın Nedenleri: Kasıt mı, Kaza mı?", *GTTAD*, C 4/S. 8, 2022, s. 897.

olduğu gibi Kazakistan özelinde Novosibirsk'ten yazılan diplomatik raporlar ve seyahat kayıtları öne çıkmaktadır⁴⁹. Bununla birlikte Türkistan coğrafyasının barındırdığı yer altı ve yer üstü kaynakların yarattığı potansiyelin 'keşfi' için bölgeye gelen başta Rudolf Asmis (1879-1945) ve Georg Cleinow (1873-1936) olmak üzere bilim insanlarının gözlemleri de Kazakistan'da Büyük Kıtık sürecinin nedenleri, işleyişi ve yol açtığı felaketlere⁵⁰ mercek tutar niteliktedir. Harkiv'den, Kiev'den ve Odesa'dan gönderilen raporlarda olduğu gibi Moskova Büyükelçiliği'ne Novosibirsk'ten giden bilgilerin toplanışında da yerel yöneticiler, yerel gazeteler, başka ülke temsilcileri ve saha araştırması yapan bilim insanlarının etkili olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Novosibirsk'te oluşturulan raporlamalar, araştırmacılara kolektifleştirme politikalarını ve uygulamalarını, bu politikaların konargöçer ekonomisine etkilerini, hayvancılık üzerindeki baskılarını, Büyük Kıtık sürecinde Kazakistan'daki eğitim ve sosyal hizmetlerdeki gerilemeye dair izlerini, sanayi üretimi verilerini ve başta Goloşhekin olmak üzere idarecilerin icrasına yönelik eleştirileri gibi geniş bir görüme sağlamaktadır.

Tarımsal üretimi kamulaştırma adına başlatılan kolektif çiftlikler, Kazakistan'da 1927 itibarıyla başlatılmış, 1930'ların başında ise geleneksel konargöçer iktisadi yaşamı benimseyen bölgelerde yoğun bir biçimde uygulanmaya başlamıştır. Tarımsal faaliyetin az olduğu bölgelerde Bolşevik idarecilerin zenginlik kıstasını yetiştirilen hayvan sürüleri üzerinden belirlemesi daha I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın ilk yılında *bay*⁵¹ ilan edilen kişilere yönelik el koymaları başlatmıştır. İlk el koyma dalgası sırasında özellikle Syr-Derya⁵² bölgesinde 608 *bay*'ın ve *aul*'un servetine el koyularak bölgeden uzaklaştırılmış, 9113 büyükbaş hayvan, 52 çiftlik, 22 yurt ve çeşitli tarımsal ekipman toplanmış ve daha sonra bunlar bölgede kurulan 40 kolektif çiftlik arasında ve topraksız gündelikçilere paylaştırılarak dağıtılmış, yalnızca 866 büyükbaş hayvan önceki sahiplerine günlük işlerini sürdürebilmesi için

49 "Kasachstan (Kasakstan)", Aug. 1927-Feb. 1936; "Enteignungen, Verlagerung der Hauptstadt, Reiseaufzeichnungen (Kamulaştırmalar, Başkentın Taşınması, Seyahat Kayıtları)" PA AA RAV 193/2; R 86393; R 86394; Barch "Kasakstan", R 9326/2.

50 Kazakistan'da yaşanan kıtlık için raporlarda sıkça *katastrophe/felaket* ifadesi kullanılmıştır.

51 Goloşhekin'in *Küçük Ekim Devrimi* sırasında Kazakistan'da kulakların tasfiyesi süreci *Baysızlaştırma/Debaižatsia* kapsamında zengin olduğu düşünülen insanların sürülmesi hapsedilmesi veya ölüm cezalarına çarptırılması ile sonuçlanmıştır.

52 *Seyhun*. Bahsi geçen el koymalar Seyhun'un bugünkü Kazakistan sınırları içerisinde kalan bölümünde, Aral Gölü-Balkaş Gölü arasında ve Ayeteke Bi-Kızılorda-Türkistan-Çimkent hattında gerçekleştirilmiştir.

iade edildiği ifade edilmiştir⁵³. İade edilen hayvanlar ya da malzemeler bu örnekte olduğu gibi genel itibarıyla toplam el koyulan envanterin % 9,5 seviyelerinde kalmıştır. Bu bakımdan kolektifleştirme ile kırsal alanda ekonomik göstergeler gerilerken tarım üretimi artmadığı gibi iade edilen hayvanların sürüler oluşturmaları ve sürdürülebilirliğini sağlamak yerine gündelik işgücü olarak kullanıma verilmesi de hayvancılığı yapılamaz hâle getirmiştir. Birçok kaynakta tutarlı bir biçimde geçtiği hâliyle Alman raporlarında da 1929'da 40 milyon baş hayvan ile zirveye ulaşan Kazakistan'daki hayvan sayısı 1 Temmuz 1933'e gelindiğinde 6 milyon başa kadar düşmüştür⁵⁴. Meyer Heydenhagen'in verdiği sayılara göre ise hayvan sayısı 1930'da 24,9 milyon civarındayken 1933'te 5,1 milyona düşmüştür⁵⁵. Ancak Alman raporlarına göre hayvancılığın yok edilişi ve kıtlığa giden süreç yalnızca tarımsal üretim araçlarını geliştirmek için yapılan el koymalarla değil bizzat kalkınma planı çerçevesinde hayvancılığın yeniden yapılandırılması sırasında merkezi planlamanın zorlama uygulamalarıyla da tetiklenmiştir.

13 Mart 1937'de o esnada Novosibirsk Konsolosu olarak görev yapan Heydenhagen⁵⁶'nin analizine göre kolektifleştirmenin Kazak bozkırındaki hayvancılık ve konargöçer yaşam üzerindeki olumsuz etkileri uzun soluklu bir dizi uygulamayla gerçekleşmiştir:

Akmolinsk, Perovsk (şimdi Kızıl Orda) ve Turgay gibi yerler, merkez olan bölgelerden rayon merkezlerine indirgenmiştir. Eski Rus isimlerini, genellikle Aziz veya Çar isimleri olan yerler, zamanla hepsi Sovyet önde gelenleri tarafından yeniden adlandırılacak olsa da çoğunlukla Kazak isimlerini almayacaklar, çünkü yüksek Rus nüfusa sahipler ve Rus yerleşimciler, en iyi yerleşim imkanlarına sahip olan yerlerde yerleşmiş veya yerleştirilmiştir. Kazak-Kırgız göçebe halkları ise genellikle şehirli olmayan, çöl ve bozkırda kalmıştır. Şimdi bu göçebe halklar yerleşik hâle getirilmekte ancak iyi araziler Ruslar ve diğer Avrupa Rusları tarafından zaten ele geçirilmiştir. Başlangıçta zorunlu yerleşik hâle getirme, büyük ölçüde hayvan varlığının bir kısmının yok edilmesine neden olduğundan, daha hafif bir zorlamaya yer açmıştır ancak göçebe yaşam tarzının "dönüştürülmesi" eğilimi devam etmektedir. Ülkedeki bozkır alanlarda uygun tarım arazisi bulunmamaktadır. Alman ve Eston kolonistler de suyun az olduğu bozkırda olmalarına rağmen çalışkanlıkları

53 Barch R 9326/2, "Kasakstan", 31 Ekim, No. 74, s. 10.

54 R 86393, "Die Katastrophe in Kasakstan", s. 7.

55 R 9326/2, "Nationalismus in Kasachstan", s. 26.

56 "Nationalismus in Kasachstan", No. B 11/ M 11.

ve özellikle çiftçilik becerileri sayesinde bozkırı işleyebilmiştir⁵⁷. Ancak Kazak hayvancılar tarımı değil, yalnızca en kapsamlı işletmeyi, göçebe yaşamı bilirler. İyi bir otlatma alanı tahrip edildiğinde, onlar da eski bir ata geleneklerine göre başka bir yere göç ederler. Sürülerini Çin sınırına, Sinkiang'a kadar götürürler. Orada yaşayan Moğollar, belirli zaman aralıkları için geçici olarak Rusya topraklarına göç ederler. Bu konuda hala Çin-Sovyet anlaşmaları var. Kazaklara göçebe yaşamın yasaklanması veya sınırlandırılması durumunda, eski hayvan salgınlarının, kışın olumsuz etkileri de dâhil olmak üzere, toplu ölümlere neden olabilecek olan toplu işlemler sona erdirilir. Rus Asya'sında hemen hemen hiçbir zaman ahır beslemesi bilinmemektedir, iyi bir otlak üzerinde sınırlı bir otlatma mümkündür. Böylelikle toplu hayvan yetiştiriciliği yapılmaz. Kazakların, değişikliklerin varlıklarını tehdit ettiğini görmesi ve onlara karşı samimi bir şekilde yaklaşmayan, hatta onlara hakaret eden diğer halklara karşı daha az dostça olmaları ve şimdiki zamanın eski zamanlardan daha iyi olduğunu düşünmeleri şaşırtıcı değildir. Bu gerçeği, mevcut iktidar sahiplerinin de göz ardı etmediği, örneğin Mirzoyan'ın bahsedilen makalelerinde, zorunlu yerleşim ve zorla kolektifleştirme hatalarının kabul edildiği belirtilmektedir. Ancak, yerli halklar arasında artan yabancı düşmanlığının bu yanlış politikaların bir sonucu olduğu resmi olarak kabul edilmemekte, bunun yerine kötü sonuçlar milliyetçilerin kışkırtmalarına atfedilmektedir⁵⁸.

Rus İmparatorluğu'nun özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda yerleşimci kolonyalizm politikaları ile Kazakistan'ın verimli kuzey bölgelerine yolladığı kolonizatör/yerleşimci çiftçilerin güneye doğru baskıladığı Kazak konargöçerleri, bölgesel olarak hayvancı iktisadî yaşama uygun bozkırlarda tarım yapmaya zorlanmış ve hayvanlara el koyulması da bu bakımdan kılığın derinleştiren bir diğer unsur olmuştur. Bu bariz hatanın Goloşekin sonrasında Kazakistan'a gönderilen Mirzoyan tarafından da kabul edilmesine rağmen raporlarda geçtiği haliyle tıpkı Ukrayna'da olduğu gibi ulusal hareketler ve milliyetçilik günah keçisi ilan edilmiştir.

Kazakistan'daki kılığın derinleşmesinde Sovyetler Birliği'nin kolektifleştirmenin hayvancılık üzerindeki olumsuz etkisi yanında yeniden tasarlanan çelişkili tarım politikaları da etkili olmuştur. En önemli örneklerden biri pirinç yetiştiriciliğinden

57 Özellikle 1935 sonrasında kıtlıktan etkilenen halklar değerlendirilirken etnisite temelli söylemleri görmek mümkündür. Burada da kastedilen Germen ve Estonların daha ileri bir halk olduklarından Ruslar da dâhil olmak üzere kıtlıktan diğerleri kadar etkilenmediğidir. Etnisite temelli olmasa da tarım teknolojisi ve gıda depolama teknikleri bakımından bu söylemin geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

58 R 9326/2, "Nationalismus in Kasachstan", No. B 11/ M 11, s.14-15-16.

pamuk üretimine geçiş sürecinde yaşanmıştır. Heydenhagen'in aktarımına göre⁵⁹ 1928'de Kazakistan'da 200.000 hektardan az olmayan bir sulama arazisinde pirinç yetiştirilmekte ancak pirinç, pamuğa göre 3-4 kat daha fazla nem isteyen bir ürün olduğundan 100.000 hektarlık pirinç üretimi nemin daha yüksek olduğu İli havzasına ve Semireçhe gibi Türkistan Demiryolu hattına yakın yerlere çekilmesi planlanmış ve bu sayede buradaki sulama imkanlarından (Aral Gölü başta olmak üzere) 300.000-400.000 hektarlık bir pamuk yetiştirme alanı açılacağı öngörülmüşse de anlaşıldığı kadarıyla 1931'e değin geçici fon eksikliği nedeniyle Semireçhe dahil pirinç yetiştiriciliği faaliyetleri gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla tahıl üretimi yerine endüstriyel bitki ekimi, mevcut tahıl ekiminden alınan kötü hasat ve el koymalar bu amortismanı telafi edebilecek özel üretim araçlarının yokluğuyla birleşince kıtlığı şiddetlendiren unsurlara ilave etki doğurmuştur. Cleinow, kalkınma planının işleyişiyle ilgili bu durumu plan ekonomisinin tehlikeleriyle ilgili açıklamaya çalışmıştır. Planlı ekonominin krizlerden kaçınarak ekonomik kalkınma hedefleyen Komünist Parti yönergelerinin, bireysel performansı eşitleme ve kolektif ekonomik faaliyeti ön plana çıkarma olduğunu ileri süren Cleinow; hiçbir yer, hiçbir toplumsal grup, önceden belirlenmiş planlı bir ortalama çerçevesinde bütünden daha hızlı ve daha kolay gelişemeyeceği için planlı kalkınma sırasında eşitsizlik olmaması gerektiğini ve ekonomik planlar sürecinde ortaya çıkan sorunların başka bir ekonomik kesime ayrımcılık riski yaratmaması gerektiğini ileri sürmektedir⁶⁰. Bu bağlamda Cleinow'un teorisi Kazak bozkırı açısından bir yandan konargöçer iktisadi yaşamının baltalanması bir yandan da ikame olarak önerilen tarımsal üretimin bölgesel krizleri tetikleyici unsurları ve Ukrayna'da alınan kötü hasat sonucu doldurulması planlanan tahıl alım kotalarının Kazakistan ve Sibirya'ya kaydırılması hadiseleri, işleyiş bakımından hatalarla dolu bir planlı kalkınma oluşturduğuna ve önlem olarak kritik hataların devam ettirildiğine işaret etmektedir.

Hayvancılıktan tarımsal üretime geçiş ve yaşanan sorunların ardından sanayi üretimindeki yavaşlama ve bu durumun yol açtığı yaşam pahalılığı da rapor edilen konu başlıklarından biridir. Büyük ölçekte I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın sonuna gelindiğinde kömür, bakır, kurşun ve hafif sanayi ürünlerinde hedeflenen üretim seviyelerinin %62 ile %85 arasında gerçekleştirilebilmiş, kurşun üretimi %46'lara kadar düşmüştür⁶¹. Novosibirsk Temsilciliği'nden yapılan ziyaretler, tren istasyonlarında ve yerel pazarlarda gıda maddelerinin arzının ne denli kısıtlı

59 R 9326/2, "Reis-und Baumwollanbau in Kasakstan", s. 38-39.

60 R 86394, s.3.

61 R 86393, s. 10.

olduğunu ve temel ihtiyaçları yalnızca çok küçük bir grubun karşılayabildiğini göstermektedir. Raporla tavuk fiyatının 8-20 ruble arasında değişti, 10 yumurtanın ise 5 ruble gibi astronomik fiyatlara satıldığı belirtilmiştir⁶². Dönemin şartları itibarıyla hadi oldukça yüksek olduğu belirtilen bu fiyatlar, halkın temel gıda maddelerine erişemediğini ve yaşam koşullarının dramatik bir şekilde kötüleştiğini ortaya koymaktadır.

Büyük Kıtlık sürecinin trajik bir sonucu olarak yaşamını yitiren insanlar ve kitlesel göç, krizin yalnızca ekonomik değil demografik bir felakete yol açtığı, Alman raporlarında da açıkça belirtilmektedir. Kazakistan'daki ölüm oranları, kıtlık öncesine kıyasla katlanarak artmış ve kırsal kesimdeki nüfusun büyük bir kısmı açlık veya salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Cleinow'un raporuna göre 1924 yılında Kazakistan'da, milliyet belirtmeksizin, 576.500 kişinin kentte, 5.394.300 kişinin ise kırsalda yaşadığı ve yalnızca 29.456 Komünist⁶³ olduğu bulunurken⁶⁴, Heydenhagen'in 1933 nüfus sayımından aktardığına göre Kazakistan'da yaklaşık 4.000.000 Kazak olmak üzere Kazakistan'ın genel nüfusunun 6.796.400, bunun 2.796.400'ünün de %20,6'sının Rus, %14'ünün Ukraynalı ve %6,6'sının diğer milliyetlerden topluluklardan ibarettir⁶⁵. Kazak nüfusu ile ilgili kesin bir bilgi verememesinin nedeni aslında Cleinow ile birleştirildiğinde bozkırda yaşayan konargöçerlerle ilgili kesin bir sayım yapılmadığına delilidir. Yine Heydenhagen'in raporunda konargöçerlerin Kızıl Orda merkezli bozkır alanda yaşadıkları ve onların sayıları hakkında bir veri bulunmadığını aktarması, Büyük Kıtlık sırasında kadim göç yolları kullanılarak ne büyüklükte bir insan kitlesinin Kazakistan dışına çıktığını tespit etmenin zorluğunu bir defa daha göstermektedir. Göç verilerinin önemi, kıtlık sırasında Kazakistan'ın nüfus kaybının ne kadarının ölümler ne kadarının göç nedeniyle gerçekleştiğini ayırt etme açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan Kazakistan dışına göç eden konargöçerlerin sayılarına ilişkin genel olarak kullanılan iki veri Alman raporlarında da kendisini göstermektedir. Bunlardan ilki hayvancılık için tasarlanan 572.837 hayvancı kolektif çiftlikten yaklaşık 300.000'deki yaklaşık 1.000.000 insanın, çoğu hayvanlarının telef olması ya da çeşitli vergileri karşılamak için kesime yollayarak, buraları terk ederek göçe yönelmesidir⁶⁶. Diğeri ise kıtlığın sonlandırılması için alınan önlemler kapsamında eski bozkır otlaklarına hayvan

62 R 86393, s. 3-4.

63 Belirtilen genel nüfusa göre Komünistlerin genel nüfusa oranları %0,49 civarında kalmaktadır.

64 R 86394, s.19.

65 "Nationalismus in Kasachstan", s. 26-27.

66 Kazakhstanskaya Pravda aktarımıyla birlikte R 86393, s. 9.

sürüleriyle birlikte geri dönmesine izin verilen 95.000 aileden yalnızca 60.000'inin dönmesidir⁶⁷. Aradaki fark genellikle çokça yapılan bir hata olarak göç sayılarına bakılmaksızın ölümlere eklenerek kıtlık sonucu ölüm verilerine eklenmektedir. Ancak neticede Büyük Kıtlık sürecinin yol açtığı yıkım, doğrudan kıtlık nedeniyle ölümler olsun ya da kitlesel göçler nedeniyle olsun Kazakistan'daki Kazak nüfusunun yarısını kaybetmesi ve etkilerini günümüzde de takip edebildiğimiz demografik sorunları ortaya çıkarmasıyla geçerliliğini koruyan bir olgu olarak kendisini göstermektedir.

İşleyiş ve Büyük Kıtlık sürecinin sonuçları üzerine bulguların yanında Bolşeviklerin tüm engellemelerine rağmen⁶⁸ Alman raporlarında Sovyetler Birliği'nin Kazakistan ve Türkistan genelinde uygulanan bu politikalarla nereye varmaya çalıştığını ve neden böylesine bir felakete karşılaşıldığını da oldukça detaylı bir biçimde analiz etmiştir. Bu bakımdan Cleinow'un önemli tespitleri bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin kolektif tarıma dayalı sanayileşme planının normalden çok daha hızlı gerçekleştirilmeye çalışıldığını vurgulayan Cleinow'a göre, kurgulanan planın büyük zaman dilimleri ve büyük maddi kaynaklara ihtiyaç duyduğu ve özel girişimin olumlu desteğinin olmaması nedeniyle mevcut gücü çok hızlı tüketeceğini ifade etmiştir⁶⁹. Bolşeviklerin 'plansızlıkla' suçlanmasına karşı çıktığı anlaşılan Cleinow'a göre uygulanan ekonomi politikası plansızlık izlenimi oluştursa da *sıkı bir şekilde belirlenmiş teorik bir plan*⁷⁰ olduğunu belirtmiş, ancak asıl sorunun farklı ekonomi bölgelerinde birden fazla kaldıraç kullanılmasından kaynaklandığını vurgulamıştır. Buradaki ekonomik kaldıraçtan kasıt, uygulanan ekonomi politikasının bölgedeki limitleri mevcut kapasitelerin üzerinde bir planlama ve bu planlamayı karşılayabilecek mevcut imkânların olmaması üzerine bir tespit olmalıdır. Bu bakımdan kalkınma planı çerçevesinde beş ana tarım bölgesi olarak belirlenen Ukrayna, Kuzey Kafkasya, Kazakistan, Sibiry ve Aşağı İdil'de her alınamayan tahıl hasadı ve tahıl alım kotalarının diğer ekonomi bölgesine kaydırılması ve talep edilmesi ortaya çıkan ekonomik kaldıraca yüklenen bir başka yük olarak kıtlığı derinleştirmiştir. Cleinow spesifik bilgiler vermenin yanında Bolşeviklerin teorik planının temelde; Türkistan-Sibiry demiryolu⁷¹ hattını inşa ederek tahılların ve metallerin

67 Ailelerin büyüklüğü hakkında bir bilgi olmasa da yaklaşık 300.000 ile 400.000 arasındaki bir insan kitlesinin geri döndüğü düşünülmektedir. R 86393, s. 9-10.

68 Özellikle Taşkent'e ulaşım buradan yapılan tüm geziler ve araştırma maksatlı temasların doğrudan OGPU (1923-1934), daha sonra NKVD (1934-1946), takibinde olduğu rapor edilen başka bir husus olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir.

69 R 86394, s. 4.

70 Agab, s. 6.

71 1926'da başlayan çalışmalar sonucunda 1931 yılında tamamlanabildiği.

Asya'ya taşınmasını, beş yıl içerisinde Sibirya bölgesine 2 milyon yerleşimcinin yerleştirilmesini, Kazakistan'da Yedisu Bölgesi'nin yerleşime açılmasını, İrtiş, İli ve Çu nehirlerinde taşımacılığın genişletilmesiyle Kuzeyden başlayarak Tannu-Ola (Moğolistan), Altay İli, Batı Çin, Cungarya ve Kaşgar bölgelerinin Rus ekonomi bölgelerine bağlanmasını tasarladığını aktarmıştır⁷². Dolayısıyla I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın daha 1920'de Turkburo (1920-1922)⁷³ ile Türkistan'ın sovyetleştirilmesi sürecinde ortaya koyduğu tüm Asya'ya model bir Sovyet yönetimi tesis etme düşüncesinin devamlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda belirtilen tüm veriler sonucunda Alman raporlarındaki genel kanı, Goloshekin'in Kazakistan özelinde zorunlu kolektifleştirme ve yerleşikleştirme politikalarının bölgedeki tarımsal ve hayvansal üretimi yok ettiği, bölgedeki insan gücünün yapısı ve coğrafi limitlerinin zorladığı, Sovyetler Birliği'nin cumhuriyetler arası dengeleri bozacak biçimde tahıl alım kotalarını bir diğer hasat bölgesine aktarması sonucu kıtlık felaketinin ortaya çıkmasıdır. Çok hızlı bir biçimde gerçekleşen Büyük Kıtlık sürecinin teorik olarak çok planlı ancak alınan önlemler ve çıktıları bağlamında tesis edilen Sovyet Cumhuriyetleri'nde milliyetçiliği kırmak adına idareci atamalarında kullanıldığı, *acımasız, tek taraflı, dogmatik ve düşüncesizce gerçekleştirilen kolektifleştirme*⁷⁴ sonucu kitlesel ölümlerin Sovyet politikalarının başarıya ulaşması için göze alınabilecek birer 'paha' olarak düşünüldüğü değerlendirilmesi yapılmıştır.

Sonuç

Kazakistan'da 1931-1933 yılları arasında yaşanan Büyük Kıtlık, Sovyet kolektifleştirme politikalarının neden olduğu en trajik insani krizlerden biri olarak tarihe geçmiştir. Kazakistan'daki Büyük Kıtlık sürecini, Sovyet arşiv belgelerinin ötesinde, Alman diplomatik raporları ve gözlemleri üzerinden yeniden değerlendirildiğinde elde edilen bulgular, bu trajik sürecin çok katmanlı yapısını ve Sovyetler Birliği'nin merkezîyetçi politikalarının halk üzerindeki yıkıcı etkilerini daha geniş bir perspektiften anlamamıza olanak sağlamıştır. Alman arşivleri, Sovyetler Birliği'ndeki bilgi akışının sınırlı olduğu bir dönemde sahadan elde edilen önemli veriler sunmuş ve kıtlık sürecine dair dışarıdan bir değerlendirme yapılmasına zemin hazırlamıştır.

72 Agab, s. 7

73 Kazakistan'ın önemli bir rol oynadığı süreçte Turkburo'nun kurulum aşaması ve Safarov'un faaliyetleri için bk. Emre Teğın, "Türkistan'da İdari Yerleşik (Korenizatsiya) Sorunsalının Ortaya Çıkışı: G. I. Safarov ve Turkburo'nun (1920-1922) Rolü", *Selçuk Türkiyat*, S. 61, Nisan 2024, s. 105-132.

74 R 86393, s. 6-7.

Alman raporları, kolektifleştirmenin özellikle Kazakistan gibi tarımsal üretim ve hayvancılığa dayalı bölgelerde neden olduğu yıkımı açıkça ortaya koymaktadır. Kazak bozkırlarının kadim geçim kaynağı olan konargöçer hayvancılığın tahrip edilmesi nedeniyle hayvan sayısındaki dramatik azalma, bölgenin geleneksel ekonomik yapısının neredeyse tamamen yok edilmesine yol açmıştır. Diplomatik raporlar ve seyahat raporları Sovyetler Birliği'nin yerel koşulları ve halkın ihtiyaçlarını göz ardı ederek uyguladığı kolektifleştirme politikalarının, kırsal nüfusu hayatta kalma mücadelesi veremez hâle getirdiği vurgulanmıştır. Kıtığın derinleşmesinde Sovyetler Birliği'nin tarımsal yeniden yapılandırma politikalarının çelişkili ve tutarsız yapısı önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Kazakistan'da pirinç tarımından pamuğa geçiş politikası, bölgenin doğal ve ekonomik koşulları göz önünde bulundurulmadan uygulanmıştır. Alman diplomatlarının raporlarına göre, pirinç gibi yüksek nem gerektiren tarım ürünleri için uygun olan sulama alanları, pamuk üretimi lehine yeniden düzenlenmiş ve bu durum halkın temel gıda maddelerine erişimini daha da zorlaştırmıştır. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin tarımsal üretimdeki başarısızlıklarını kapatmak için Ukrayna'dan alınamayan tahıl kotalarını Kazakistan'a kaydırması, bölgedeki kıtlık krizini şiddetlendirmiştir.

Bu süreçte Sovyet yönetiminin aldığı önlemler, krizi hafifletmek yerine daha da derinleştirmiştir. Pasaport zorunluluğu ve yer değiştirme yasakları gibi politikalar, halkın hayatta kalmak için alternatif yollar aramasını engellemiş ve kırsal kesimlerdeki nüfusun hareketliliğini kısıtlamıştır. Alman diplomatlar, bu uygulamaların köylülerin kıtlık karşısında direnme kapasitesini büyük ölçüde zayıflattığını ve Sovyet yönetiminin kriz yönetimi konusundaki başarısızlığını açıkça gözler önüne serdiğini belirtmiştir. Büyük Kıtık sürecinin demografik sonuçları, ekonomik yıkımı çok daha karmaşık bir hâle getirmiştir. Kazakistan'da kırsal nüfusun önemli bir kısmı, kıtlık ve salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiş veya göç etmek zorunda kalmıştır. Alman raporlarında, nüfus kaybının yalnızca ölümlerle değil, aynı zamanda kitlesel göçlerle de şekillendiği vurgulanmıştır. Yaklaşık bir milyon kişinin kırsal alanlardan göç ettiği belirtilmiş ve bu durumun, kıtlık sonrası dönemde bölgenin sosyo-ekonomik yapısında kalıcı etkiler bıraktığı ifade edilmiştir. Göç edenlerin bir kısmı hayatta kalmak için başka bölgelere sığınmış, ancak bu göçler sırasında ölenlerin sayısı da kıtlık trajedisinin bir parçası olarak raporlanmıştır.

Alman diplomatlar tarafından hazırlanan raporlar, Sovyet kolektifleştirme politikalarının yerel düzeydeki etkilerini anlamak için son derece değerli bilgiler sağlamıştır. Özellikle Novosibirsk, Odesa ve Kiev'den gelen raporlar, kıtlık sürecinin sadece ekonomik sonuçlarını değil, aynı zamanda bu süreçte

yaşanan sosyal yıkımı da ortaya koymaktadır. Örneğın, raporlar tarımsal üretim, hayvancılık ve sanayileşme ile ilgili gözlemleri, Sovyet politikalarının kısa vadeli ideolojik hedeflere ulaşma çabasının, uzun vadeli ekonomik sürdürülebilirliğı nasıl baltaladığını göstermektedir. Alman diplomatik raporlarının bir diğeri önemli yönü, Sovyetler Birliğı'ndeki etnik Alman nüfusun gözlemlerine dayanan veriler içermesidir. Etnik Almanlar, kıtlık sırasında köylerde yaşanan insanlık dramlarını, tarımsal başarısızlıkları ve Sovyet otoritelerinin baskıcı politikalarını Alman konsolosluklarına bildirmiştir. Bu bilgiler, kıtlık sürecine dair daha yerel ve insani bir perspektif sunmakta, Sovyet arşiv belgelerinin genellikle görmezden geldiğı bireysel ve toplumsal hikayelere katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Kazakistan'daki Büyük Kıtlık, Sovyet kolektifleştirme politikalarının başarısızlığının ve merkezîyetçi ekonomik planlamanın neden olduğı bir insani trajedi olarak değerlendirilmektedir. Alman diplomatik raporları, bu süreçte yalnızca ekonomik ve sosyal yıkımı değil, aynı zamanda Sovyet yönetiminin krizi yönetmedeki yetersizliğini ve politikalarının halk üzerindeki baskıcı etkilerini anlamamızı sağlamaktadır. Bu raporlar, aynı zamanda kıtlık sürecinin tarihsel yeniden değerlendirilmesine ve Sovyet anlatısının ötesinde alternatif bir bakış açısının geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Raporlamaların oluşturulduğı Weimar Cumhuriyeti dönemi ve sonrasında Nazi Almanyası'nın bu kaynaklarla oluşturduğı anlatı ve geçirdiğı dönüşüm, Soğuk Savaş sırasında yoğun bir biçimde propaganda aparatı hâline gelen kıtlık söylemlerinin de referans noktasını tayin etmektedir. Bu çalışma, Alman diplomatik raporlarının, Kazakistan'daki Büyük Kıtlık sürecini anlamak için ne kadar önemli ve kaynak seçeneğı oluşturan bir alan olduğunu göstermektedir. Alman diplomatlar tarafından sağlanan bilgiler, Sovyet arşivleriyle birleştirildiğinde, dönemin daha kapsamlı bir analizine olanak tanımaktadır. Bu tür belgeler, yalnızca Kazakistan'ın maruz kaldığı tarihsel trajediyi anlamakla kalmayıp, dış dünya tarafından nasıl algılandığını ve aktarımı sırasında hangi etkenlerde etkilenildiğinin tespit edilebilmesi açısından değerini korumaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğı ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiğı beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the works referred are mentioned in the bibliography.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Bundesarchiv (Barch)

NL 204/32; 107

R 9326/2

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA)

R 29276; 105998; 58/3493; 84285; 84352; 86387; 86393; 86394; 94408

“Botschaft Moskau I” RAV 180-1/79; 203; 341; 348; 349; 351; 353 (A40); 353

“Botschaft Moskau II” RAV 180-2/674

The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933, ed. Marco Carynnyk & others, The Limestone Press, New York 1988.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Auhagen, Otto, “Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932”, *Osteuropa*, Vol. 7/No. 11, 1932, s. 644-655.

Ball, Alan, “Building a new state and society: NEP, 1921-1928”, *The Cambridge History of Russia*, Vol. III, ed. Ronald Grigor Suny, Cambridge University Press, 2008.

Basciani, A., “From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930-1933”, *Holodomor Studies*, No. 3, 2011, s. 1-27.

Bruski, Jan Jacek, *Holodomor 1932-1933: Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (PISM), Varşova 2008.

Brüder in Not!: Dokumente der Hungersnot unter den deutschen Volksgenossen in Rußland, drl. Adolf Ehrt, Reichsausschuß, Zentralverband 1933.

Brüder in Not: Dokumente des Massentodes und der Verfolgung deutscher Glaubens- und Volksgenossen im Reich des Bolschewismus, Evangelischer Preßverband für Deutschland, Berlin 1933.

Carr, Edward Hallett, *German-Soviet Relations Between the Two World Wars, 1919-1939*, Johns Hopkins University Press, 2001.

Carr, Edward, Hallet, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, C 1, çev. Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul 1989.

Colley, Margaret Siriol, *More than a Grain of Truth*, Nigel Linsan Colley, Margaret Colley, Newark, Nottinghamshire 2005.

Duran, Mehmet Önder, “Türkistan Tarihi Araştırmalarında Kilise Arşivleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları ve Günümüzdeki Durumu*, ed. Orhan Doğan-Hikmet Demirci, Selenge Yay., İstanbul 2023, s. 271-286.

Duran, Mehmet Önder, *Türkistan Sınırında Volga Almanları*, Timaş Akademi, İstanbul 2023.

Fonzi, Paolo, “‘Trial of Strength against the Restive Peasantry’: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It”, *Ukraina Moderna*, Vol. 30-31, 2021, s. 192-215.

Fonzi, Paolo, “No German Must Starve”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 38/No.1-2, 2021, s. 13-44.

Fonzi, Paolo, “Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources”, *Nationalities Papers*, 2019, s. 1-16.

Graziosi, Andrea, “Lettres de Kharkov: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932-1934”, *Cahiers du Monde Russe*, çev. Dominique Négrel, 30 (1-2), 1989.

Haigh, R. H., *German-Soviet Relations in the Weimar Era: Friendship from Necessity*, Barnes & Nobles, New Jersey 1985.

Laqueur, Walter, *Russia & Germany: A Century of Conflict*, Routledge, London & New York 2017.

MacVay, A. D., Luciuk, L., *The Holy See and the Holodomor: Documents from the Vatikan Secret Archives on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine*, The Kashtan Press, Toronto 2011.

Miller, M. Michael, *Researching the Germans from Russia: Annotated Bibliography of the Germans from Russia Heritage Collection*, North Dakota Inst., Fargo 1987.

Nekrich, Aleksandr M., *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations, 1922-1941*, çev. Gregory L. Freeze, Columbia University Press, New York 1997.

Pianciola, Niccolo, “The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 25-No. 3-4 (Fall 2001), s. 237-251.

Rosenbaum, Kurt, *Community Of Fate: German-Soviet Diplomatic Relations 1922-1928*, Syracuse University, Baltimore 1965.

Russia in the Era of NEP, ed. Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch, Richard Stites, Indiana University Press, Bloomington & Indiana 1991.

Salzman, C. Stephanie, *Great Britain, Germany and the Soviet Union*, Cambridge University Press, 2023.

Subtelny, Orest, "German Diplomatic Report on the Famine of 1933", *Famine-genocide in Ukraine, 1932-1933: Western Archives, Testimonies and New Research*, ed. W. W. Isajiw, Toronto 2003, s. 13-25.

Subtelny, Orest, *The Ukraine: A History*, University of Toronto Press, Toronto & Buffalo & London, 2009.

Teğın, Emre, "Kazakistan'da 1930-32 Büyük Kıtlığın Nedenleri: Kasıt mı, Kazamı?", *GTTAD*, C 4/S. 8, 2022, s. 889-908.

The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933, ed. Marco Carynnyk, L. Y. Luciuk, B. S. Kordan, The Limestone Press, New York 1988.

Viola, Lynne, "The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930", *The Carl Beck Papers*, Number 1406, Pittsburgh 2000.

Zlepko, D. *Der Ukrainische Hunger-Holocaust*, H. Wild, 1988.

